

**TÜRK RUNİK HARFLİ METİNLERDEKİ DÜŞÜNME
EYLEMLERİNİN KAVRAM ALANI BAĞLAMINDA ANLAM
NÜANSLARI**

**MEANING NUANCE OF THINKING VERBS IN TURKIC
RUNIC LETTERS IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT AREA**

İbrahim KEKEVİ*

Özet

Anlambilim için yöntem bilgisi olarak somut olguları çözümlene bir başlangıç noktasıdır. Türkçenin de anlam yönü büyük ölçüde böyledir. Somut olgulardan hareketle benzetme ve aktarma yaparak soyut olgular yaratılır. Bu gelişimle elde edilmiş sözcüklerin anlamlarının belirlenmesi anlam alanlarının belirlenmesiyle mümkündür. Anlam belirleyiciler ve ayırıcılar somut sözcüklerde daha çözümleyici olsa da kavramlar söz konusu olduğunda durum daha karmaşık bir hal alır. Türk runik harfli metinler Türk dili için ilk yazılı kaynak konumundadır. Bu anlam gelişim sürecinin anlaşılması adına bir başlangıç noktası misyonu taşıdığı anlamına gelmektedir. Tarihî Türk dili, bu açıdan bugünün kavramlar dünyasını aydınlatmada önemli bir konumdadır. Anlam verme ve kavram oluşturma işleyişini eski metinlerden hareketle anlamak, mevcut Türk dili çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Türk runik harfli metinler kapsamında ele alınan kavramlar, kavram alanı olgusu gözetilmiştir. Sözcüklerin aralarındaki ince ayrımlar, incelenmiştir. Olası konumları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk Runik Metinler, Anlam, Eylem, Kavram

Abstract

As a methodology for semantics, it is a starting point for analyzing concrete facts. The meaning aspect of Turkish language is largely the same. Abstract phenomena are created by analogy and transference from concrete phenomena. The determination of the meaning of the words obtained by this development is possible by determining the meaning fields. Although semantics and separators are more analytic in concrete words, the situation becomes more complex when it comes to concepts. The texts with Turkic runic letters are the first written source for the Turkic language. This means that it carries a mission as a starting point for understanding the development process. In this respect, the historical Turkic language plays an important role in illuminating today's world of concepts. Understanding the process of making meaning and creating concepts from the old texts will contribute to the current Turkic language studies. The concepts and conceptual phenomenon considered in the context of Turkic runic letters are considered. Subtle distinctions between words have been studied. Possible positions were tried to be determined.

---

* Arş Gör., İnönü Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü Malatya / TÜRKİYE ikekevi@gmail.com

Key Words: Turk Runic Letters, Meaning, Verb, Concept

Giriş

Türk runik harfli metinlere bakıldığında “düşünmek” anlamına gelen birden fazla eylem olduğunu görürüz. Bunlar farklı yerlerde kullanıldığı gibi bir araya da gelebilmektedirler. Bir zihin faaliyeti olan düşünmek karmaşık bir meseledir. Zihnin düşünmek adı altında değerlendirilen çokça eylemi bulunduğu için kullanımda farklı sözcüklerle karşılanmaktadır. Çalışmada ele alacağımız *an- /anla-*, *bil-*, *kolula-*, *ö-*, *sakin-*, *tê-* eylemleri için genel kanaat; sırasıyla anlamak, bilmek, düşünmek, düşünmek, demek/söylemek/düşünmek şeklindedir.

Kavram alanı, diğer adıyla “Dil Alanı, Sözcük Alanı” olarak da bilinen 1931 yılında Alman dilcisi Trier tarafından ortaya atılan kuramın temelini Doğan Aksan(2016, s. 54); kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı bulunmadıkları, bir mozaik gibi birbirleriyle sınırlandıkları için de birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları biçiminde açıklar. Türkçeden bir örnekle “*alınmak, kırılmak, gücenmek, darılmak, küsmek*” gibi yakın anlamlıların bir alanın varlığı olarak düşünülebileceğini belirten Aksan(2016, s. 55), bu öğelerin değerlerinin ve birbirlerinden ayrımlarının alan içinde birbirlerine göre belirleneceği görüşündedir.

Bir başka çalışmada Aksan(1971, s. 254), kavram alanını şöyle izah etmektedir: Kavram alanını biz, birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların içinde düşünüldükleri alan” olarak tanımlıyoruz. Türkçedeki “*bıkmak, bezmek, usanmak, bıkkınlık getirmek, usanç, bezginlik, bıkkınlık...*” öğelerinin bir kavram alanı içinde düşünülecekleri muhakkaktır. Ancak bizce asıl önemli olan yön, bu alan içinde kavramların değerlerinin belli edilebilmesi değil, zihnin nasıl işlediği, dil denen sistem içindeki çeşitli öğelerin konuşma, okuma, yazma sırasında nasıl seçildikleridir.

Anlam çalışmalarında temel anlamı belirlemek için kullanımdan hareket edilir. Söz konusu göstergenin kullanıldığı yerlere kazandırdığı anlam değerlendirilir ve temel anlam belirlenir. Sözlük ve söz varlığı çalışmalarından hareketle belirlenen temel anlam değerlerini incelemek, bunun tersi bir yol gerektirecektir. Bundan dolayı ele alınan sözcüklerin öncelikle temel anlamları verilerek kaynak eserlerdeki kullanımıyla durumu tatbik etmek ve Eski Türkçe dönemi için düşünmek anlam alanı içerisindeki bu sözcüklerin anlam farklılıklarını incelemek yerinde olacaktır.

1. Sözlüklerdeki Durum

Eski Türkçe söz konusu olduğunda başucu çalışmalardan sayılan Clauson Sözlüğü olarak da anılan “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)”de söz konusu sözcükler için şu değerlendirmeler yapılmıştır:

añ- : hatırlamak akla getirmek (to remember, call to mind). *añmın* sözcüğü içinde geçen *añ* köküyle ilişkisi olabileceği ihtimali yanında bunun olmayabileceğini ve bu durumda 13. yüzyıldan önce görülmediğini; ancak daha eski bir sözcük olabileceğini de belirtir. *Añ* maddesine yönlendirmekle birlikte bu iki sözcük arasında bir bağ kurulamadığı notunu da düşmektedir(Clauson, 1972, s. 168).

1 añ : anlama, anlayış (understanding, intelligence) anlamını verir. Söz konusu olan *añla-* nın muhtemel kökü olduğunu belirtir.. (Clauson, 1972, s. 165) *Añ* için Doerfer de anlayış (verständnis) anlamını vermektedir(Doerfer, 565).

añla- : *añ* isim kökünden türeme bir eylem; anlamak (to understand). Clauson, normal erken dönemde anlamak için uk- eyleminin kullanıldığını ve *añla-* eyleminin çok nadir olduğunu ve bunun belki de Kaşgarlı'nın *Añla-* eyleminin neden Oğuzca olduğunu düşündüğünü açıkladığını belirtmektedir(Clauson, 1972, s. 186).

bil- bilmek ve yeterlilik formlarını karşılamak için kullanıldığı yönünde bilgiler veren Clauson(1972, s. 330), bu eylemin Türk dilinin tarihî dönemlerinde yaygın olduğunu da belirtir.

kolula- soruşturmak/araştırmak, meditasyon yapmak, düşünceye dalmak anlamında kullanılan eylemin *sakin-* ile birlikte kullanıldığını da belirtmektedir (G. Clauson, 1972, s. 621). Marcel Erdal(1977, s. 617,621), *kolo+la* biçiminde çözümlendiği sözcüğün, “*kolu/kolo*” adından türediğini belirtir. Ayrıca bazılarının *sakin-* eylemiyle birlikte kullanıldığını da belirtir. Kısa bir sürelik zaman dilimi anlamına geldiği bilgisini de verir. Clauson Sözlüğünde de *kolu* sözcüğü için “on saniyelik zaman dilimi” anlamına geldiği bilgisi verilmiştir. Bunun yanında *kolula-* eylemi için *kolu* ya da *kol-* sözcükleriyle anlam bağı olmadığını belirtir.

ö- ‘düşünmek, bir şeyi düşündürmek’, hatırlamak, bir şeyi hatırlatmak anlamında kullanılan eylemin; *ö-* *sakin-* şeklinde ikileme olarak da kullanıldığını belirtir (1972, s. 2).

sakin- (**sa:kın-**) *sa:k-* eyleminin dönüşlü formu olduğunu belirten Clauson; temel olarak düşünmek,(to think) anlamına gelip bugün birçok lehçede yaşadığı notunu düşmektedir. Bunlarda da çoğunlukla bir şey üzerine uzunca düşünmek (to think longingly about (something)); istemek, dilemek (to desire), ya da bir konuda kaygıyla düşünmek (to think anxiously about something), endişelenmek (to be worried), vb. anlamlarda kullanıldığını belirtir(1972, s. 812).

té:- (**dé:-**) demek, söylemek (to say),erken dönemde sözceleme için kullanılan *ay- sözle-* eylemleri gibi konuşmak değil, notunu düşen Clauson’a göre bu eylem kökü temelde ifade etme anlamı için kullanılır(1972, s. 433).

Drevnetjurskij Slovar' adlı sözlük çalışmasında **aŋa-:** anlamak(1969, s. 46), **bil-:** bilmek (1969, s. 98), **kolula-:** düşünceye dalmak, tefekkür (1969, s. 454), **ö-:** düşünmek, düşünceye dalmak (1969, s. 375), **sakin-:** düşünmek (1969, s. 486), **te-:** 1-konuşmak, söylemek 2- adlandırmak 3- saymak, hesap etmek 4- sanmak zannetmek(1969, s. 545) anlamları verilmiştir. Burada dikkati çeken *tê-* fiili için bir hayli anlamın verilmiş olmasıdır. Burada Clauson sözlüğünden farklı olarak sonraki dönemleri daha çok kapsamasını neden gösterebiliriz.

Hatice Şirin'in Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesinde düşünme eylemleri olarak ele aldığımız eylemlerin üstünde yazıtlar kapsamında bilhassa durulmuş ve anlam alanları gözetilerek farklılıkları verilmeye çalışılmıştır. Söz konusu çalışmada ele aldığımız eylemler ve verilen anlamlar şu şekildedir:

aŋ-: anmak, hatırlamak, unutmamak

yerdeki egitir bengü yerdeki aŋar (A 45) (2016, s. 475)

Yukarıdaki "*aŋ-*" eyleminin geçtiği yeri bilhassa almak gerekir. Çünkü bu eylemle ilgili iki husus söz konusudur. Birincisi *aŋla-* eylemi ile kök itibariyle karıştırılıyor olması, ikincisi eylemin Eski Türkçede olmayıp aslen Oğuzca kabul edilip değerlendirilmesidir. Bununla birlikte sözlük çalışmalarında da daha eski dönemlere ait olabileceği de belirtilmiştir. Clauson'da görüldüğü üzere *aŋla-* eylemi için kök meselesi açıktır; ancak *aŋ-* eylemi için bir belirsizlik söz konusudur. Yukarıda örneğini aldığımız *aŋ-* kökü anlam itibariyle farklıdır ve açıktır. Bu doğrultuda yukarıdaki çalışmada A-45 numaralı yazıtta geçtiği belirtilen *aŋ-* eyleminin geçtiği yer de verilmiştir.

bil-: 1. Bilmek, bilgi sahibi olmak

(BK K 5-6, KT D 18-19, BK D 16, KT D 24, BK D 20, KT D 34, KT K 10, BK D 33, KÇ 28)

2. öğrenmek, bilgi edinmek

(KT G 11, BK K 8, KT G 12, BK K 15, KT G 13, A 84/4)

3. tanımak, bilip ayırmak, seçmek, idrak etmek (2016, s. 475-476)

(BK D 18)

ö-: düşünmek

(KT G 5, BK K 4, KÇ 28)

ti-/te-: 1. düşünmek

(KT G 6-7, BK K 5, KT D 8-9, BK D 8, KT D9, KT D 9, BK D 9, BK D 9, BK D 9, KT D 10, T 2, T 10, T 10, T 10-11, T 11-12, T 23, T 23)

2. demek, söylemek, ad vermek adlandırmak (2016, s. 476)

sakın: 1.düşünmek

(KT D 10, BK D 9, BK D 33, BK D 35, T 5, T 5-6, T 22, T 24, O 10, Ta G 3, ŞU K 11) (2016, s. 474)

Yukarıda alıntılanan söz konusu çalışmada ilk anlamı içeren *sakın*-eylemi akıl-zihin / oluş fiilleri başlığı altında verilirken ikinci anlamını da burada vereceğimiz *sakın*- eylemi duygu-zihin / oluş fiilleri başlığı altında değerlendirilmiştir.

2. endişelenmek, kaygılanmak

(KT K 10, KT K 11, KT K 11, KT K 11, KT K 11, BK D 2, BK B 4-5-6) (2016, 471-472)

2. Düşünme Eylemlerinin Geçtiği Yerler Üzerinden Ele Alınışı

Düşünme eylemlerini incelemek üzere ele alınan Orhon Yazıtları, Uygur Yazıtları için Erhan Aydın'ın neşir çalışmalarından, Irk Bitig için Fikret Yıldırım'ın neşir çalışmasından yararlanılmıştır.

2.1. bil- eylemi

Bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg (**BK K 5-6**)

Bilgi bilmez (cahil) kişi o sözü alıp yakınlaştığımızda çok sayıda kişi öldünüz(2017, s. 75-76).

Metinde geçen, *Bilig bilmez kişi* ifadesini “doğru olanı düşünememek” biçiminde de yorumlamak mümkündür. Esas itibariyle cehalet bilgi eksikliğidir. Buna bağlı olarak gerek Köl Tegin gerek Bilge Kağan yazıtında cahillik bir tür eksiklik olarak değil eleştirilecek bir kusur olarak görülmüştür. Yazıtları okuyanlarca malumdur ki söz konusu hataya düşenler tatlı söze ve yumuşak ipeğe aldanmış kişilerdir.

Türgüş kağan bodunum erti bilmedökin için bizişe yaşıltokın yazıntokın için kağanı ölti (**BK D 16**)

Türgeş Kağanı bize bağlı halkım idi. Anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü(2017, s. 85).

Bugünkü anlamıyla bir şeyi “bilmeden yapmak” alenen yanlış yapmak anlamına gelmemektedir. Yukarıda geçen “*bilmedökin için*” ifadesinde neşir çevirisinde de ifade edildiği üzere “anlayışsızlık” sözcüğüyle karşılanmıştır. Burada Türgeş’lerin kağanının kendi durumunu idrak edememesi, kavrayamamış olması, yetersizlikten kaynaklanan bir yanlışın belirtildiği görülmektedir. Cümlelerin devamında *yaşıl-* ve *yazın-* eylemleriyle verilmek istenen anlam pekiştirilmiştir.

Beglik urı ogluğun kul kılığ eşilik [kız ogluğun kü]η kılığ ol bilmedöküğün için yawlakıñın için eçim kagan uça bardı. (BK D 20)

Beyliğe layık oğullarını köle ettin, hanımefendiliğe layık kızlarını cariyeye ettin. Bilmediğin için (cahilliğinden dolayı), kötü olduğun için amcam kağan sonsuzluğa uçup gitti(2017, s. 87).

Metinde hitap edilen kişiler cehaletin yanında kötülükle de nitelenmişlerdir. Burada da vurgulanması gereken cehaletle kastedilen “bilgi eksikliği” değil “doğru olanı düşünememe” anlamıdır.

İnim köl tegin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı (KT K 10)

Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi bilir biligim bilmez gibi oldu(2017, s. 67).

Burada “*bilir biligim bilmez teg boltı*” ifadesi genel anlamıyla; “aklım başımdan gitti, düşünemez oldum” anlamlarına gelmektedir. Bu da bil- için düşünmek, kavramak, anlamak; bilig için akıl, us, zihin anlamlarına geldiğini açıklamaktadır.

İnisi eçisin bilmez erti oğlı kañın bilmez erti (BK D 18)

Kardeşi ağabeyini bilmezdi, çocuklar babasını bilmezdi(2017, s. 86).

Burada bil- eyleminin olumsuz anlamda kullanımının “seçmek, ayırmak” eylemleriyle ilişkisi olduğu düşünülebilir. Köl Tegin K 10 daki örnekte bil- eylemi kör- eylemi ile birlikte olumsuz biçimleriyle kullanılmış ve doğruyu yanlış birbirinden ayırmak vurgusu yapılmıştır. Bil- eyleminin olumsuz biçiminin burada da aynı vurguyu yaptığı söylenebilir.

Bilmez biligin biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim (KÇ 28)

(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım(2017, s. 139).

Bil- eylemi burada “anlamak” anlamından ziyade bugünkü “bilmek” anlamıyla kullanılmıştır. Cümlelerin devamında *biti-* eylemi göz önünde bulundurulursa esas itibarıyla vurgulanmak istenen “hafızada tutmak, kaydetmek” anlamıdır.

Kul savı begiñerü ötünür kuzgun savı teñrigerü yalvarur üze teñri eşidti asra kişi bilti tēr (Irk Bitig 54. Fal)

(Fal şöyle) der: Köle sözünü beyine arz eder. Kuzgunun sözü (ise) Tanrı’ya yalvarıştır. Yukarıda Tanrı işitti. Aşağıda insanoğlu anladı(2017, s. 46).

Tokuz aralı sıgun keyik men bedük tiz üze ünüpen müñreyür men üze teñri eşidti asra kişi bilti antag küçlüg men (Irk Bitig 60. Fal)

(Fal şöyle)der: Dokuz çatalı boynuzu olan erkek geyiğim! Büyük dizlerimin üzerine çıkıp böğürürüm. Yukarıda tanrı işitti. Aşağıda insanoğlu anladı. O kadar güçlüyüm(F. Yıldırım, 2017, s. 47).

Yukarıdaki aynı kalıp ifade iki ayrı falda yer almaktadır. Fal metninin çevirisinde de görüldüğü üzere *bil-* eylemi için “anlamak” anlamı verilmiştir. Anlam kapalılığı, Irk Bitig’in birçok falında karşılaştığımız bir konudur. Burada da falın genelinde anlamın açık olduğu söylenemez. Runik harfli metinlerde “*teñri*” sözcüğünün geçtiği yerlerde genellikle çıkarım anlamına sahip ifadeler yer almaktadır. Bu düşünceden hareketle bu fal için “Yukarıda Tanrı’nın işitmesi ve aşağıda insanoğlunun anlaması” sözünde bu iki varlığın eylemlerinin ilişkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca *ëşid-* eyleminin de duyu eylemi olmanın yanında malum kavram alanıyla da ilişkili olduğu açıktır. Falda geçen “tanrının işitmesi” bir çıkarımdır ve birtakım gösterge niteliğindeki hadiseden hareketle böyle bir çıkarsama yapılabilir. Bu da faldaki ifadenin aynı zamanda tanrının da durumu anladığını gösterdiğini belirttiği görülmektedir.

2.2 ö- eylemi

Yagru kontokda kësre aňıg bilig anta öyür ermiş (KT G 5)

Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş(2017, s. 48).

Çeviriden de anlaşılacağı üzere “kötülük düşünmek” anlamı verilmiştir. Buradaki anlam nüansı “bir düşünceyi ya da olguyu zihinden geçirmek” biçiminde ifade edilebilir.

Türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen (KT G 8)

(Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin(2017, s. 49).

Burada bir düşünce ya da olgunun akla gelmesi, onu anımsamak, zihinden geçirmek” biçiminde açıklanacak şekilde *ö-* eyleminin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu cümlenin bağlamında düşünmek eylemi ele alınırsa; anlaşılacak ya da kavranılacak bir durum yoktur. Daha önceden deneyimlenmiş ve kavranmış bir durumun anımsanması, akla getirilmesi, zihinden/akıldan geçirilmesi durumu söz konusudur.

Bilmez biligin biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim (KÇ 28)

(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım(2017, s. 139).

Burada *ö-* eylemi için cümle bağlamı gereği “hatırlamak” anlamı verilmesi olasıdır. Erhan Aydın, Küli Çor ile ilgili çalışmasında: “Şirin User sözcüğü *ö-* ‘düşünmek’ fiilinden alır (2009: 356). Erdal araç durumu eki *-n*

bölümünde *biltökümün ödökümün* ‘with what I know and remember’ okur ve anlamlandırır (2004: 175), *-dOk* sıfat-fiil ekine değindiği bölümde de *biltök* ve *ödök* okuma gerekçesini sunar ancak *ödök* okuyuşu ile ilgili başka bilgi vermez (2004: 295). Räsänen’in *öd* ‘zaman’ maddesinde verdiği Macarca *idő* ‘Zeit’ sözcüğünün *öd-äg’ten alınmış olabileceği ilginç bir öneridir (VEWT 368).” bilgilerini aktardıktan sonra *ödök* sözcüğünün *ö-* ‘düşünmek’ fiilinden değil de *öd* ‘zaman’ adından yapılmış olabileceğini düşünmenin daha uygun görüldüğünü sözcüğün *öd-ök (~ *öd-ük) biçiminde yapılmış olması gerektiğini belirtir (Aydın, 2014:38).

Burada geçen *ö-* eyleminin durumu söz yapımı ve köken durumu net olmasa da *öd-* ile ilişkisi ve kullanımı bakımından eylemi değerlendirmek gerekmektedir. Irk Bitig neşirlerinde *öd-* eylemi için dizinde “düşünmek” anlamı verilen ve çeviride “heyecanlanmak” biçiminde aktarılan *öd-* kökü ile *ö-* kökü köken bakımından ilişkili olabilir. Anlam bakımından buradaki *ö-/öd-* eyleminde *bil-* eylemine bağlı olarak yukarıdaki açıklamamıza paralel bir şekilde “bir düşünceyi ya da olguyu zihinden geçirmek” anlam nüansına sahip olduğu görülmektedir.

Toruk at semriti yerin öpen yügürü barmış utru yerde ogri sokuşup tutupan minmiş yelişe kudursugınıña tegi yagrıpan kamsşayu umatın turur tēr ança biliñ yavlak ol (Irk Bitig 16. Fal)

(Fal şöyle) der: Zayıf at kendisini semirten yeri düşünüp koşarak (o yere doğru) gitmiş. Yol üstünde karşısına bir hırsız çıkmış. Hırsız, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At) yelesine, kuyruğuna kadar yara içinde kalıp kımıldayamadan duruyor. Öylece bilin: bu fal kötüdür (2017, s. 36).

Burada da “bir düşünceyi ya da olguyu zihinden geçirmek” anlamı açıktır.

Karı üpgük yıl yarumazkan etdi ödmeñ körmeñ ürkütmeñ tēr ança biliñ (Irk Bitig 21. Fal)

(Fal şöyle) der: Yaşlı hüthüt kuşu yıl aydınlanmadan (yani günler uzamadan) önce öttü. Heyecanlanmayın bakmayın ürkütmeyin. Öylece bilin (2017, s. 38).

Marcel Erdal, Irk Bitig’de geçen *öd-* kökü, *üd-* okuyuşu üzerinden “Eğer *üdmeñ* yanlış olmayıp gerçekten *üd-* diye bir eylem varsa, Clauson: Notes’un ileri sürdüğü görüşten başka *üdü-* “seçip ayırmak” eyleminin genişletilmiş gövdesi de olabilir.” görüşündedir (1977, s. 95).

Talat Tekin, Irk Bitig neşirinde *öd-* kökü için “düşünmek” anlamını verir (2013, s. 59). Dizinde verdiği bu anlamın yanında çeviride *ödmeñ* ifadesi için “heyecanlanmayın” biçiminde aktarır (2013, s. 29). Ayrıca açıklamalar kısmında ilgili eylem için: Clauson’un *ödmeñ* “heyecanlanmayın”. eyleminin ilk hecesini /ö/ ile okuduğunu, bu eylemin Kaşgarlı Mahmut’taki gibi *üdig*

“ihtiras, cinsel arzu” sözcüğünün kendisinden türediği eylem olarak anladığını ve Irk Bitig’deki buyurma biçimini “do not get excited” yani “heyecanlanmayın” diye çevirdiğini aktarır. Erdal’ın yukarıda belirttiği görüşe değinen Tekin, Erdal’ın da görüşüne açıklamasında yer verdikten sonra Erdal’a katılmayıp Clauson’a katıldığını çünkü burada ihtiyaç olanın “heyecanlanmak” anlamında bir eylem olduğunu belirtmiştir. Okuyuş için bu eylemin Kırgızca *öyü-* eylemi üzerinden eski bir *ödü-* ya da *ödi-* biçimi varsayarak *öd-* ve *ödig* olarak okunması gerektiğini belirtir(2013, s. 39).

Burada okuyuşun /ö/ ya da /ü/ ile okunması fonetik ve etimolojik bir meseledir; ancak Clauson’un söz konusu *öd-* eylemini Kaşgarlı Mahmut’taki gibi *üdig* “ihtiras, cinsel arzu” sözcüğüne dayandırması durumunda buradaki heyecanlanmak “sevinçli bir durumdan kaynaklanan hazza dayalı bir heyecanlanmak” ile açıklanabilir. Böyle olması durumunda da bu eylem için düşünmek anlamı düşünülemez.

İkinci olası bir açıklama ise metin içi bağlamdan hareketle şöyle yapılabilir: buradaki “düşünmek” anlamına gelen *ö-* ile ilişkili tutulan *öd-* kökünün metin içinde “heyecanlanmak” anlamı vermesi, “şaşılacak bir durumda verilen tepki, sorgulama, anlam vermeye çalışma” biçiminde yorumlanabilir. Buradan hareketle “*ödmey*” ifadesi bugünkü deyimle “bir durumu/meseleyi kurcalamak, değiştirmek, ötesini karıştırmak” anlamının emir biçimleriyle kullanılışı olarak görülebilir.

2.3. kolula- eylemi

Men koluladokum kamagda erklig yultuz ermiş (U 5 No.lu Yazma Parçası)

Ben her şeyden daha güçlü olanın yıldız olduğunu düşünüyorum.

(2017, s. 229,230)

Cümle içi bağlam da büyük ölçüde sözlüklerin verdiği anlamla aynıdır. Yukarıda astronomik bir mesele üzerine gözlemden hareketle “derin düşünceye dalmak”ın dışında “çıkarım yapmak” anlamı da vurgulanmıştır.

2.4. tē- eylemi

Burada *tē-* eylemi için öncelikle ayırt edilmesi gereken mesele “demek, söylemek” anlamıyla “düşünmek” anlamına gelenlerin ayrılış niteliğidir. Konumuz kapsamına giren düşünmek anlamına gelen *tē-* eylemi için diğerinden farklı olarak “alınmış bir kararın veya dilsel ifadeye dönüşmüş bilginin zihinde ifade edilmesi olarak açıklamak mümkündür. Aşağıda kutsal alanla ilgili örneklerde verilen dilemek buyurmak anlamı da ayrıca dikkate alınmalıdır.

Tögültün (KT G 6) yazı konayın tèser (KT G 7)

Tögültün ovasına yerleşeyim dersen(2017, s. 48-49).

*Bodun ança têmış ellig bodun ertim elim amtı kanı kimke elig kazganur
men tər ermiş kaganlık bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig küçüg bërür
men tər ermiş ança tęp tawgaç kaganka yağı bolmuş (KT D 9)*

halkı şöyle demiş: “ Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani? Kime
ülke kazanıyorum? Kağanı olan halk idim, kağanım hani? Hangi kağana işi
gücü veriyorum (hizmet ediyorum) dermiş. Böyle deyip Çin kağanına düşman
olmuş(2017, s. 54).

*Bunça işig küçüg bértökgerü sakınmatı türük bodun ölüreyin
urugsıratayın tər ermiş (KT D 10)*

Bunca işini gücünü verdiğini (hizmet ettiğini) düşünmeden “ Türk
halkını öldüreyim, soylarını yok edeyim” dermiş(2017, s. 55).

Teñri ança têmış kan bértim (T1 B2 (2))

Ebedî gök şöyle demiş elbette: Han verdim(2017, s. 104).

Teñri öl têmış erinç (T1 B3 (3))

Ebedî gök öl demiş elbette(2017, s. 104).

*Ol eki kişi bar erser sini tawgaçig ölüртеçi tər men öñre kítañig ölüртеçi
tər men (T1 G3 (10))*

O ikisi var olduğu sürece seni (yani) Çinlileri öldürecektir, derim(2017,
s. 106).

*Er avka barmış tagda kamılmış teñride erklig tər ança biliñler yavız ol
(Irk Bitig 12. Fal)*

(Fal şöyle) der: Bir adam ava gitmiş. Dağda yere düşmüş. Kudretli
(tanrı) göklerde dir. Öylece biliniz: ((Bu fal)kötüdür (2017, s. 35).

*Ürüh esri ingek buzagulaçı bolmuş ölgey men têmış ürüh esri erkek
buzagu kelürmiş idokluk yaragay ülügde ozmuş tər ança biliñ edgü ol (Irk
Bitig 41. Fal)*

(Fal şöyle) der: Ak benekli bir inek buzağılamak üzere imiş. (İnek)
“öleceğim” demiş. Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bu doğan
buzağıya) kutsallık atfetmek yerinde olur! (İnek kötü talihinden kurtulmuş.)
Öylece bilin: (Bu fal) iyidir (2017, s. 42).

Burada öznenin aklından geçen kanaat olmuş bir düşüncenin ifadesi
verilmiştir.

*Er ümeleyü barmış teñriке sokuşmuş kut kolmuş kut bërmiş ağıluñta
yılıñ bolzun özüñ uzun bolzun têmış ança biliñler edgü ol.(Irk Bitig 47. Fal)*

(Fal şöyle der:) Bir adam misafirlige gitmiş. (Yolda) Tanrı'ya rastlamış. (Tanrı'dan) iyi talih dilemiş. (Tanrı da adama) iyi talih vermiş. (Ardından adama) "Ağlında hayvanların olsun! Ömrün uzun olsun!" demiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir(2017, s. 44).

Oglı öğinte kañın̄ta övkelepen tezipen barmış yana sakınmış kelmiş ögüm ötin alayın kañım savın tıñlayın tēp kelmiş tēr ança biliñler edgü ol (Irk Bitig 58. Fal)

(Fal şöyle) der: Oğlan annesine babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir(2017, s. 47).

Azmazun tēp yērçi yarat<t>ı yañılmazun tēp bilgeg urtı (Or. 8212/78 No.lu Yazma Parçası)

Yolunu kaybetmesin diye kılavuz yarattı, yanılmasın diye bilge meydana çıkardı(2017, s. 282,283).

Burada ve birçok yerde geçen tēp yapısı, tē- eyleminin düşünme anlamını vermesi açısından önemli bir yapıdır.burada da bir örneği verilmiştir.

2.5. sakın- eylemi

[Türük] begler [bodun ança] sakınıñ ança biliñ oguz bo[dun] <...> idmayın tēyin süledim BK D 33

Türk beyleri, halkı öylece düşünün, öylece bilin. Oğuz halkı <...> göndermeyeyim diyerek sefer ettim(2017, s. 92-93).

Anta sakıntıma (T1 D5 (22)) ilk kırkızka sü[lese]r yēg ermiş tēdim kögmen yolu bir ermiş tumış tēyin eşidip bo yolun yorisar yaramaçı tēdim (T1 D6 (23))

Orada şöyle düşündüm: "ilk önce kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak" dedim. Kögmen'in yolu bir tane imiş (o da) kapanmış diye işitip "bu yolu kullanmak işe yaramayacak" dedim(2017, s. 109-110).

Kagan mu kışayın tēdim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda(T1 B5 (5)) böñüser? Semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş tēyin ança sakıntım(T1 B6 (6))

Kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm(2017, s. 105).

Türk bodunu yeme bulganç ol tēmiş oguzı yeme tarkınç ol tēmiş ol sawın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti anta sakıntıma (T1 D5 (22))

“Türk halkı arasında da kargaşa var” demiş. “Oğuzları da dağılmakta imiş” demiş. O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm(2017, s. 109):

Ol yolun yorisar unç tédim sakıntım (T1 D7 (24))

O yolu kullansak mümkün olabilir dedim, düşündüm(2017, s. 110).

Burada *té-* ve *sakın-* eylemlerinin bir arada kullanılması önemlidir. Daha önce *té-* eylemi için belirttiğimiz “kararın zihindeki ifadesi” anlamı burada da kendisini göstermektedir. Geniş bir ölçekte bu cümle, bağlam da dikkate alınarak; “O yolu kullanmanın mümkün olabileceğine kanaat getirdim ve sonra bunu kendi içimde değerlendirdim.” biçiminde açıklanabilir.

Êkin ara tg yağı bolmuş tegmeçi men tēyin sakıntım (O K2 (10))

İkisinin arasında tg(?) düşman olmuş. Saldırmalıyım diye düşündüm(2017, s. 125).

Uzuntonlug idişin ayakın kodupan barmış yana edgüti sakınmış idişimte ayakımta öñi kaç barır men tēr yana kelmiş idişin ayakın esen tükel bulmuş ögirer sevinür tēr ança biliñler edgü ol (Irk Bitig 42. Fal)

(Fal şöyle) der: Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. (Kendisine şu soruyu sormuş.) Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum? (Fal devamında şöyle) der: (Bu kadın) tekrar gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş. Neşelenip seviniyor. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir(2017, s. 43).

Oğlı öginte kaçınta övkelepen tezipeñ barmış yana sakınmış kelmiş ögüm ötin alayın kaçın savın tıñlayın tēp kelmiş tēr ança biliñler edgü ol (Irk Bitig 58. Fal)

(Fal şöyle) der: Oğlan annesine babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir. (2017, s. 47)

Yukarıda geçen *sakın-* eyleminin büyük ölçüde ortak bir anlam doğrultusunda kullanıldığı gözlemlenmektedir. Metin içi bağlama bakıldığında genellikle stratejik meseleleri değerlendirirken tercih edildiği açıktır. Türk runik harfli metinler içerisinde büyük ölçüde Tonyukuk Yazıtı’nda geçmiş olması da dikkat çekicidir. Bu bağlamda *sakın-* eylemi için; plan kurmak, bir düşünceyi ya da kararı değerlendirmek anlam belirleyicilerine sahip oldukları gözlemlenmektedir. Irk Bitig’de iki falda geçen eylemde, yaşanmış bir olay ya da olaylar üzerine değerlendirme yapmak anlam belirleyicisi açıktır. *Sakın-* eylemine Eski Uygur Türkçesi

Sözlüğü adlı çalışmasında A. Caferoğlu, “düşünmek, düşünüp taşınmak” anlamlarının yanında “plan kurmak” anlamını da vermiştir(194:2015). Bir temel anlam verisi olarak “plan kurmak” anlamının *sakin-* eylemi için Eski Uygur Türkçesi döneminde olduğu sözlük çalışmalarından hareketle iddia edilebilir; ancak Türk Runik Harfli metinler içerisinde yalnızca Tonyukuk yazıtına bakmak dahi bu anlamın belirgin bir biçimde kullanıldığını görmeye yetecektir.

Üç karlok yawlak sakınıp teze bardı (Ta G 3) (ŞU K 11)

Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gittiler(2018, s. 43,54).

Yme añig kılınçlıg şımnu ne yav[la]k çulvu sakıntı (U. 5. No.lu Yazma Parçası)

Yine kötü huylu şeytan (tanrıya karşı) ne kadar kötü küfür düşündü (2017, s. 228,230).

Taryat Yazıtı ve yukarıdaki yazma parçasında pekala *ö-* eylemi de *sakin-* eyleminin yerine “bir düşünce ya da olguyu zihinden geçirmek” anlamı düşünülerek kullanılabilirdi. Özellikle buradaki kullanım İrk Bitig 16. Falda geçen *ö-* eylemini anımsatmaktadır. Burada metin içi bağlam dikkate alındığında Üç Karlokların kötülüğü planlayarak gitmeleri ayrımı noktası görülmektedir. Yukarıdaki yazma parçasında da Taryat yazıtındaki anlam durumunun bir benzerinin belirtildiği görülmektedir.

Söz varlığı çalışmasında esas aldığımız temel anlam sınıflandırmasında *sakin-* eylemi için “endişelenmek, kaygılanmak” anlamı verilenler arasında ele alınması gerektiğini düşündüğümüz yerler aşağıda verilmiştir.

Köl tegin yok erser kop ölteçi ertigiz inim köl tegin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım öd teñri aysar kişi oğlu kop ölgeli törömiş (KT K 10)

Köl Tegin olmasaydı hepiniz ölecektiniz. Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu. kendi kendime düşündüm: Zaman ve (ebedî) gök şöyle demiş: “İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış.”(2017, s. 67).

Ança sakıntım közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım katıgdı sakıntım eki şad ulayu iniygünüm oğlanım beglerim bodunum közi kaşı yawlak boltaçı tęp sakıntım (KT K 11)

Öylece düşündüm. Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm. İyice düşündüm. İki şad (ve) diğer kardeşlerim, çocuklarım, beylerim, halkım, (hepsinin) gözü kaşı kötü olacak deyip düşündüm(2017, s. 68).

Daha önce ele aldığımız “değerlendirmek, plan yapmak” anlam belirleyicileri dikkate alındığında bunların endişe ve kaygı verici bir durumda aklın harekete geçmesi bağlamında kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu KT K 10 ve KT K 11’de cümle anlamının endişe ve kaygı içerikli oluşu *sakin-*eyleminin de bu anlam alanı doğrultusunda ele alınmasına neden olmuştur. Aslında burada olan, “olumsuz durumu değerlendirmek ve ona karşı tedbir almak”tır.

3. Sonuç

Türk runik harfli metinler kapsamında ele aldığımız eylemler, aynı anlam alanının üyeleridir. Bu eylemler, birbirlerinin yerlerine de kullanılabilir. Kullanım gereği söz konusu kavram alanındaki eylemler, farklı yerlerde kullanılmıştır. Düşünme eylemleri adı altında değerlendirilen bu eylemleri keskin bir ayrımla anlam açısından ayırmak ya da anlam belirleyicilerini belirlemek mümkün değildir. Bunun yanında ortak bir kümenin elemanları olarak değerlendirilen bu eylemlerin birbirinden farklı olarak öne çıkan anlam verileri de gözlemlenmiştir. Söz konusu eylemlerin anlam açısından belirli bir kesişime sahip olduklarının bir diğer göstergesi de bir arada kullanılmış olmalarıdır.

Bil- eyleminin büyük ölçüde anlamak için kullanıldığı açıktır. Bu bağlamda *bilge* nin anlamı Eski Türk Yazıtlarından itibaren bugün de daha anlaşılır bir bağlamda izah edilebilmektedir. *Bilge* için bilgi sahibinden ziyade idrak, anlayış, kavrayış sahibi kişi anlamı verilebilmesi *bil-* eyleminin de eylem kökü iken bu anlam alanını bünyesinde barındırıyor olmasından ileri gelmektedir. Türk runik harfli metinler kapsamında *bil-* eylemi için yanlış bir şeyi bilmek ya da yanlış bir şeyi düşünmek bağlamında kullanıldığı tespit edilmemiştir.

Ö- eyleminin genel olarak anlam belirleyicisi için “bir düşüncüyü ya da olguyu zihinden geçirmek, hatırlamak, sorgulamak, bir meseleyi kurcalamak” bağlamında bir anlam alanına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Burada önemli olan bir diğer mesele Irk Bitig’deki *öd-* eyleminin izahıdır. Söz konusu neşir çalışmasındaki çelişik köken izahı cümle içi bağlam gözden geçirilerek yeniden değerlendirilmelidir.

Kolula- eylemi, kağıda yazılı bir metinde tespit edilmiştir. Yalnızca bir kere kullanımını görebildiğimiz bu eylemin anlam belirleyicisi için “derin düşünceye dalmak, çıkarım yapmak” anlam alanına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Felsefi bağlamda kullanılması onu diğer düşünme eylemlerinden büyük ölçüde ayırmıştır.

Tê- eylemi, karara vardırılmış, somutlaştırılmış düşüncenin belirtilmesi için dil ile zihin olgusu arasında bir geçiş durumunu ifade etmesi bakımından hem eski Türk dilinin hem de günümüz Türkçesinin önemli bir eylemidir.

Bunun yanında niyetlenmek-amaçlamak, dilemek, kanaat getirmek ve buyurmak anlamlarına da geliyor olduğu gözlemlenmiştir.

Sakın- eylemi, düşünmek bağlamında “plan yapmak, strateji üretmek, değerlendirme yapmak” anlam belirleyicileriyle öne çıkmaktadır. Bu eylem için göz önünde bulundurulması gereken; “endişelenmek, kaygılanmak” anlamıyla değerlendirilen ikinci bir *sakın-* eyleminin varlığı, bağlam olgusu göz önünde bulundurulurken tekrar değerlendirilmelidir.

Kavram alanı kuramı bağlamında bakılacak olunursa öncelikle *ö-* eylemi, zihinde edinilmiş bilgiden hareketle bir başlangıç eylemi olarak düşünülebilir. *Tê-* eylemi bir geçiş eylemidir. İfade etmek anlamı onu sözcülemeye kullanılan eylemlere yaklaştırır. Zihindeki düşüncenin büyük ölçüde dilsel bir forma bürünmesi olarak değerlendirilebileceğinden *ö-* eyleminin edim biçimi olarak görülebilir. *Sakın-* eylemi büyük ölçüde planlamak, tedbir almak anlamında olduğundan daha ziyade fizikî eylemlere (davranış) yöneliktir ve bir sonraki aşamadır. *Bil-* eylemi ise büyük ölçüde bir sonuç eylemidir. Zihinsel sürecin sonucunun tatbik edilmesi ve tutarlılığın ifadesi için kullanılır. *Kolula-* eylemi bunların dışında ya da üstünde değerlendirilmelidir. *Kolula-* eylemi de düşünme içeriklidir; ancak elimizdeki örnekte (*Men koluladokum kamagda erklig yultuz ermiş*) bir tahmin, çıkarım anlamı baskındır. Derin düşünce bağlamında kullanıldığı açık olmakla birlikte tahmin ve çıkarım anlamı gözetilerek değerlendirilmelidir. *Kolula-* eyleminin elimizdeki örnekten hareketle bir davranış yoluyla tutarlılığının tatbiki mümkün değildir.

Kaynakça

- AKSAN, D, (2016), *Anlambilim*, İstanbul, Bilge Yayınevi.
- AKSAN, D, (1989), *Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 338, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- AYDIN, E, (2014), *Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi /35*. Sayı, Bahar.
- AYDIN, E, (2017), *Orhon Yazıtları*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E, (2018), *Uygur Yazıtları*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- CAFEROĞLU, A, (2015) *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press (=ED).

İbrahim Kekevi
Türk Runik Harfli Metinlerdeki Düşünme Eylemlerinin Kavram Alanı Bağlamında Anlam Nüansları

- DOERFER, G. (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH (=TMEN).
- ERDAL, M. (1977) *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991): *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- NADELYAYEV, V. M. NASILOV D. M. TENİŞEV E. R. ŞÇERBAK A. M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad, Akademiya Nauk SSSR.
- RÖHRBORN, K. (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung I-6*, Wiesbaden: Steiner (=UW).
- ŞİRİN, H. (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2013) *İrk Bitig*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.